

Дмитро Вирський
Київ

Історія – сьогодні: теоретичні проблеми знання про минуле

Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości / redakcja Ewa Domańska, Rafał Stobiecki, Tomasz Wiślicz. – Kraków: Universitas, 2014. – 413 s.

Презентована збірка готувалася до друку протягом чотирьох років – з 2010 до 2014 року. Отже, це вельми «настояна» і «продумана» праця. Складається вона так само з чотирьох частин (кожна з 4-6 авторських матеріалів) плюс вступ-впровадження та прикінцева загальна дискусія.

Перша частина «*Умови сучасних історичних досліджень*» відкривається статтею «метра» польсько-світової історіографії Кшиштофа Поміана – «*Історія – сьогодні*». Причому назва ця так припала до смаку укладачам-редакторам, що вони винесли її і в загальний титул збірки.

У цьому тексті автор висвітлює умови функціонування сучасної академічної історіографії, зокрема історію пересування фокусу її зацікавлень на ХХ століття (вужче – 1914-1991 рр.), а також на культурну чи то антропологічну історію. Ця зміна породила чимало нових дослідницьких полів, таких як тілесність, почуття, емоції, переживання і досвіди, механізми легітимації влади (спектакль влади). Поміан вказує також на поворот (що змінює обличчя цілої дисципліни) від національної історії до глобальної, змальовує процес демократизації історії, дослідження пам'яті, а також дискусії на тему права на володіння історією, зрештою, технічні інновації та зміни архівів (через різномірність і масовість джерел). У контексті цих змін автор підкреслює вагу необхідності збереження істориком критичної позиції та нейтрального ставлення до конфліктів пам'яті. Загалом матеріал вражає традиційною для Поміана компаративістською ерудицією (в Україні рідко коли так густо насичену) та велеречивістю (достоту академічного штибу).

Мацей Яновський, фахівець з історії модерну (здебільшого ХІХ ст.), у тексті «*Постмодернізм до модернізму*» піднімає проблему кризи історичних

наук кінця XIX – початку XX ст., котра стосувалася як класичного німецького історизму, так і позитивістичного раціоналізму з його вірою у можливість застосування точних наук у праці історика та отримання однозначних результатів. Автор вказує, що ідеї з початку XX ст., котрі звертали увагу на конструктивістський аспект праці історика, нараційну форму її результатів і заперечували можливість раціонального пізнання минулого, нагадують аргументи, що висувуються вже постмодерною критикою історії. Яновський підкреслює, що існує засаднича відмінність контекстів, в яких ці дві критичні тенденції появилися, але звернення уваги на існуючу між ними подібність може допомогти у розпізнанні нинішньої ситуації щодо історичного знання. Загалом ця стаття, напевно, в Україні найбільше привабить тих, хто досить лихим оком поглядає на постмодерні новації-пропозиції і схильний до думки, що і з інтелектуальним багажем кінця XIX – початку XX ст. (на освоєння і реставрацію якого у нас, поза сумнівом, покладено немало сил) можна досягнути нічим не менших результатів.

Наступний текст Томаша Вісліча, одного з редакторів збірки, затитулований як *«Експеримент в історичному дослідженні»*. Він обговорює проблему експериментування з методами історичного пізнання. Нею цікавилися як історики з критичної течії французьких Анналів (Daniel Milo), так і англо-американські дослідники, пов'язані із постмодерністськими тенденціями (Alun Munslow, Robert Rosenstone). Серед найпоширеніших операцій, що характеризують експерименти істориків-теоретиків Вісліч називає експериментування в нараційній сфері (розрив із традиційною історичною нарацією і експерименти з різними літературними стилями), а також у царині документаційній і з'ясовуючій (специфічний питальник для джерел, створених зовсім не для потреб історичного пізнання). Підсумовуючи свої міркування Вісліч підкреслює, що цікаві, обговорені ним експерименти не пропонують жодної програми, котра могла б наново визначити критерії науковості історичного знання. Надію він вбачає у переосмисленні програми Просвітництва, зазначаючи, що експериментування повинне привести до зближення теорії і практики. Українському читачу стаття стане у нагоді яскравими ілюстраціями експериментів з французьких та англо-американських практик. Зрештою, читання Вісліча підтримує віру, що зближення історичної теорії і практики, це не красива декларація, а можлива реальність (хоч і без простих шляхів її досягнення).

Далі маємо текст ще одного редактора цілого рецензованого тому – Рафаїла Стобецького, історика польської історіографії доби Модерну (з акцентом на добі після 1945 р.). Назва цілком у дусі автора – *«Головні нарації про минуле Польщі створені після 1945 року. Проба характеристики»*. Стобецький тут виділяє три «метанарації» національної історії: 1) «Нарацію невиконаної обітниці», пов'язаної із накинутою польським історикам марксистською парадигмою; 2) «нарацію незламну», пов'язану із традиційними (головним чином міжвоєнними – 1918-1939 рр.) цінностями, а

також новотвір того часу 3) «нарацію ревізійністичну», котра фундувалася на переконанні, що історію Польщі треба оповісти заново. Ця остання позначена, на думку автора, сприйняттям перспективи соціальної і культурної історії, показом історії Польщі у широкому історичному і географічному контексті (особливо в рамках Центрально-Східної Європи) та реінтерпретацією стосунків із сусідніми державами в категоріях діалогу і сусідства. Текст Стобецького близький до класичних канонів історії історіографії легко сприймається і читачем з України. Тим більше що він раз-по-раз згадає чимало імен і праць, достатньо знаних українським історіографам, зокрема і таких, які у свій час викликали живу реакцію українців.

Текст Анджея Пачковського, дослідника політичної історії Польщі ХХ ст. – *«Історик найновітнішої історії у стосунку до джерел»* – то рефлексії практика конкретних досліджень з новітньої історії. Торкаються вони, здебільшого, двох засадничих проблем – 1) статусу новітньої історії і її специфіки (до якого рубежу маємо справу з історією, а звідки починається вже тільки «сучасність?»); 2) подаючи численні приклади, автор намагається продемонструвати численні пізнавчі, етичні та методологічні дилеми, що стають перед істориком новітньої історії та впливають зі специфіки дисципліни, якою він займається. Загалом тут багато ілюстрацій на тему швидкоплинності, неусталеності та контроверсійності такого предмету досліджень.

Остання з трійки редакторів – Єва Доманська – відносно уже добре знайома українському читачеві. Через це «відкривчість» її нової публікації – під титулом *«На захист дисципліни: проблема суверенності і репрофесіоналізації історії»* – буде для нього досить помірною, бо авторка звертається до цього сюжету не вперше. У статті йдеться про загрози позиції і ролі історії як дослідницької дисципліни. Вони вигулькують з боку «капіталізації» академії, комерціалізації знань про минуле, депрофесіоналізації історичних досліджень, а також привласнення-приватизації іншими гуманітарними дисциплінами дослідницьких областей, що їх історики звичайно уважали за свої. Можливості підкріплення позицій історії-дисципліни авторка бачить з одного боку у просуванні міждисциплінарних підходів, з іншого – в захисті традиційної лабораторії і фахового арсеналу історика. Вона також виступає за формування проекту практичної методології, котра б користалася не лише з доробку методології науки, але передусім з традиції історичних досліджень і – уживаючи традиції обґрунтування теорії – вчила б, як творити теорію «знизу» (зокрема, на базі широко поширених нині case studies, дослідженнях конкретного історичного казуса-випадку). Практична методологія також має навчати прийняттю перспектив майбуття в організації історичних досліджень, що як відкриває історію для домінуючих нині у гуманітаристиці дискусій, так і зберігає специфіку історичних знань.

Частина II (*«Проблеми субдисциплін історії»*) відкривається статтею Доброхни Калви, адепти жіночих студій з Варшавського університету – *«Історія жінок versus студії gender – про потребу міждисциплінарного*

діалогу». У ній представлена проблематичність відносин між історією gender, яка трактує категорію культурної статі як категорію історичних аналізів, і провадженою традиційним чином історією про жінок і культурною історією жіноцтва. Вказуючи на важливі для досліджень з історії жінок у Польщі наукові та інституційні ініціативи Анни Жарновської, Калва критично налаштована до вітчизняної рефлексії щодо культурної статі, котра, на її думку, не стала ще предметом теоретичних рефлексій серед істориків. Авторка твердить, що така ситуація поглиблює розходження між студіями gender і з історії жінок, бо перші впадають у схематизм мислення про історію, а другі – залишаються в рамках традиційно проваджених історичних досліджень. Калва висловлюється на користь польської історії gender, котра б стала міждисциплінарною і впровадила б феміністичну теорію до історичних інтерпретацій. Отже, маємо у цій статті польський набір проблем із прищепленням гендерних студій на місцевому ґрунті загалом знайомий багатьом і на українському матеріалі.

Януш Жарновський, історик модерної історії Польщі, у тексті *«Соціальна історія і соціальні структури: девальвовані терміни чи необхідні складники сучасної історичної науки?»* займається рефлексіями на тему долі соціальної історії як царини історичних досліджень. Приглядаючись до тем, що їх підіймають протягом останніх літ на чергових міжнародних конгресах історичних наук, фахових конференціях, а також на шпальтах цехової періодики, автор твердить, що чимдалі важче стає дефініювати предмет соціальної історії, яку складно відрізнити, наприклад, від історії культури. У цьому контексті з'являється проблема обґрунтованості подальшого виокремлення соціальної історії як особливої субдисципліни досліджень, а також задається питання, який нині статус досліджень соціальних структур, котрі були підставовими дослідницькими категоріями класичної Sozialgeschichte. Отже, вже звично і для читача-українця: гібриди наступають – тепер ще й «соціокультурні».

Роберт Траба, фахівець з польсько-німецьких зв'язків, у статті *«Прикладна історія як академічна субдисципліна. Контексти і пропозиції»* намагався окреслити специфіку, предмет і дослідницькі методи нової царини історичних досліджень. Аналізуючи англо-американські, німецькі і польські форми занять історією в громадській сфері, автор висловлюється за необхідність впровадження нової субдисципліни до університетських програм. У методологічному сенсі вона може покликатись на три моделі присутні в академічній історіографії: мікроісторії, історії взаємовпливів, а також історії випадків (казусів). Засадничим завданням прикладної історії повинно стати формування і навчання історичній уяві, а також набування дослідницьких навичок. На думку Траби, конструкційна вісь прикладної історії повинна базуватись на таких категоріях: локальність – свідок історії / пам'ять – ландшафт-краєвид – (нові) історичні джерела. Цій вісі треба підпорядкувати області здобування знань, проектної діяльності і досліджень на рівні магістерських студій. У рамках вступного списку проблем, які мають

опинися в програмі студій, Траба перелічив: суспільне конструювання культурної спадщини; дослідження міжпоколіневих комунікацій, культурної пам'яті та усної історії; читання культурного ландшафту; критику джерел і водночас навчання вимірам участі у творенні і цифруванні джерел, а також і візуалізації та музеєфікації минулого. Від себе зауважу, що оскільки в Україні стосунки між академічним і популярним (науково-популярним) досить напружені, то стаття Траби, попри сумнівність перенесення на наш ґрунт конкретних сусідських рецептів, усе ж дає зацікавленим уявлення про можливості цивілізованого співіснування цих царин.

Кшиштоф Заморський, керівник закладу історії історіографії та методології історії в Ягелонському університеті, у статті *«Про досвіди з процесу запровадження спеціалізації 'історична антропологія' до програми історичних студій в Інституті (=факультеті) історії Ягелонського університету»* аналізує поки що незнаний історичній освіті в Україні досвід. Це нововведення існує в Кракові з 2009 р. – для студентів ліценціатських студій (більш-менш відповідає нашому бакалаврату). Краківський дослідник обговорює методологічні положення, що супроводжують приготування до лекцій. Для себе він обрав тут перспективу історика історіографії і сфокусувався на представленні процесу антропологізації історії. Далі Заморський пропонує абрис тематики занять, а також будує плани на майбутнє, що стосуються збагачення програми, зокрема і приготування підбірки класичних текстів для читаних у рамках спеціалізації курсів (така хрестоматія, гадаю, буде вельми запитана і в Україні).

Частина III – *«Відношення до минулого і сучасна культура»* – відкриває стаття Барбари Шацької, варшавського фахівця з історії пам'яті, *«Відношення до минулого і його переживання у постмодерному світі попкультури»*. У ній дослідниця аналізує емпіричні дані анкет за 1965, 1977, 1988 і 2003 роки. Авторка пробує з'ясувати як і чому змінювалось відношення польського суспільства до минулого. На її думку, дослідження з 2003 р. показали спад зацікавленості історією у купі із звуженням часового горизонту цікавого минулого, редукованого до найближчих часів. Це з одного боку будить у авторки неспокій щодо майбутнього історії того, що окреслюється як історична свідомість, в перспективі постаючої на наших очах культури постписьменного суспільства. З іншого боку – те саме подає певні надії. Бо демонструється можливість одночасного існування різних орієнтацій щодо минулого, пов'язаних із відмінним розумінням часу в різних культурах. Стверджується зайвий раз, що на відміну від змін у технічній сфері, де нові знаряддя призводять до автоматичного витіснення старих, у ментальній сфері нові «винаходи» не елімінують те, що було до того, але більш чи менш узгоджено починають співіснувати у світі письмової культури.

Далі маємо Марії Богуцької, фахівця (та вже, напевно, й класика) з культурно-інтелектуальної традиції польського раннього модерну, *«Вплив перемоги масової культури і постмодернізму на провадження історичних досліджень»* – вельми яскравий «заупокійний» текст, який вже викликав у

Польщі бурхливі емоційні реакції. Зрештою, цього і домогалася авторка такого своєрідного «плачу» за давньою високою культурою, руйнованою новітніми варварами. Авторка малює барвисту і просякнуту іронією картину змін останнього часу, що ведуть до деградації історіографії. На її думку, попкультура з її лудичним характером призвела до трансформації історії на забавку. Ретельне знання про минуле у суспільстві нині в загоні. Як наслідок, надходить інфантилізація трагізму, інфантилізація історії і, зрештою, інфантилізація годованої тими образами людини. Постмодернізм з його симулякрами відкидає усілякі об'єктивні категорії та наукові методики, зокрема у царині соціальних наук. Він знищив у середовищі істориків і імператив дотримання етичних взірців і пристрасть до відкриття правдивого образу минулого за допомогою знярядь наукової критики. У результаті таких перемін, на думку Богуцької, можна казати про кінець історії, і в принципі кінець старомодного «*homo sapiens*». «Заупокійна» риторика насправді жорстока і ядуча (мені особливо заскочило про те як інтернет викликає фатальні зміни у мозку). Отже, стаття рекомендована більше охочим зробити боляче сучасному історику, аніж запропонувати вихід.

Вихідним пунктом для міркувань історика новітніх медій та проблематики пам'яті Анджея Шпоцінського у статті «*Пам'ять минулого і стратегії легітимізації*» є питання: чи сучасні легітимізації на рівні макро (себто на рівні держави, суспільства), що покликаються на національну історію (минуле), є суттєвими політично (соціально), а чи є вони лише епіфеноменами (побічними явищами)? Це питання було спровоковане своєрідним парадоксом сучасного польського історичного дискурсу, що полягає у тому, що з одного боку маємо справу із надзвичайно розбудованим дискурсом про національне минуле в публічній сфері, а з іншого – віднотованим у дослідженнях занепадом зацікавлень польського суспільства народним минулим. На думку Шпоцінського, надійшла зміна парадигм легітимізації. У найзагальнішому плані, давні стратегії легітимізації полягли у демонстрації тотожності (ідентичності) між власною декларованою ідеологічною програмою і національною спадщиною («духом народу», «природними традиціями» і т.п.). Нині ж, під впливом змін в історичній культурі, критерій правдивості поступається місцем іншим критеріям – естетичним, моральним і ідеологічним. У результаті минуле управомочнює (ідеологічно) панування того, хто зумів накинута суспільству образ себе як ключаря національної пам'яті і пред'являє претензії на право щодо визначення засад, на яких ведеться дискусія про минуле. Тут вже мимоволі згадаєш критику (за вибірковість, некритичність, маніпулятивність) сучасного захоплення пам'яттю у попередньому тексті Богуцької.

Анна Зенбінська-Вітек, люблінська дослідниця, котра спеціалізується на музеєзнавстві (зокрема, і площин представлення Голокосту), у статті «*Ренесанс матеріальності або про повернення об'єктів до музеїв*» піднімає питання дискусії на тему характеру новопостаючих музейних площадок, які позначені, між іншим, змінами технік і стратегій експонування, що

еволюціонують у бік театральності, перформансу і інтерактивності. Музейні об'єкти підлягають щораз більшої дематеріалізації, а деякі музеї цілком ґрунтуються на модерних мультимедійних технологіях і симуляціях, творячи оповідь, у якій нечисленні артефакти виконують лише ілюстраційну функцію. Авторка вважає, що «позбуття» об'єктів з експозиції було рішенням з багатьох поглядів недалекоглядним. Бо музеї як візуальний спектакль не дозволяють глядачам застосовувати відношення, знані їм з реального життя і вживати смисли, котрі використовуються у природному світі. Стаття обстоює тезу про необхідність матеріальних об'єктів у будь-якому типі музею, а особливо в музеях історичних. Матеріальність різного роду артефактів з минулого (у т.ч. т.зв. пам'яток) буде смислові відношення між глядачем і експозицією, а також постачає ключові для музейного переказу значення і емоції. Завдяки цим відношенням твориться особливий рід знання, джерелом якого є об'єкт, утелеснюючий досвід і життя людей в минулому. В Україні, така стаття, це «шпилька» хіба в бік столичного Мистецького Арсеналу, бо випадків масштабних реорганізацій експозицій чи творення абсолютно нових музейних площадок у нас на порядки менше чим в Польщі.

Яцек Леоцяк, який, разом із Барбарою Енгелькінг, є співавтором Галереї Голокосту у повстаючому у Варшаві Музеї історії польських євреїв, у своїй статті *«Між історіописанням і виставковим дискурсом (кілька рефлексій з перспективи співавтора Галереї Голокосту в Музеї історії польських євреїв у Варшаві)»* намагається показати специфіку музейної оповіді про минуле. На його думку, проектування вистави в історичному музеї виходить далеко поза межі риторики історичної нарації (Вайт), а також естетики історичного представлення (Анкерсміт). Бо тут значуще змінюється: а) тип активності автора (авторів) вистави, б) посередництво переказу і в) ситуація сприйняття. По-перше, конструювання вистави призводить до такої організації виставкового простору, щоб наситити його значенням. По-друге, автор вистави має справу не лише зі словом, але й жмутом позавербальних переказів, таких як образ, звук, світло, колір. По-третє, відвідувачі вистави натрапляють на переказ значно більш складний, ніж писаний текст. Вони мусять знайти його в організованому для нього просторі значень. З цієї точки зору Леоцяк аналізує виставковий дискурс, який може бути прикладом перемоги-подолання «текстовості» переказу про історію, а Галерею Голокосту в Музеї історії польських євреїв трактує як «не-текст». Загалом це стаття більше по задум, його глибину і виміри, про те чим є музей для його творців, аніж про реальне сприйняття відвідувачів-споживачів.

IV частина збірки *«Історія поміж інших гуманітарних дисциплін»* відкривається статтею історика мистецтва Марії Попженцької *«Історія мистецтва та історичне знання»*. Авторка зосереджується на умовах існування історії мистецтва в контексті її відношень з історичним знанням. Вона підкреслює, що специфікою цієї дисципліни, яка вирізняє її між спорідненими царинами гуманітаристики, є факт матеріального існування творів, що стали її предметом. Утім, історія мистецтва в XX столітті

«забувала» про цю підставову матеріальність, черпаючи з основних гуманітарних концепцій і адаптуючи семіотику, постструктуралізм чи поняття психоаналізу. Тим, чим для істориків стала метаісторія, для істориків мистецтва була історія історії мистецтва, що критично аналізувала зміни дослідницьких методів і схем у дисципліні. На думку авторки, на порозі ХХІ ст. в історії мистецтва важко вирізнити домінуючу дослідницьку позицію, а нинішню її ситуацію можна описати радше як «синхронію альтернатив». Віссю дискусії стали два засадничі питання: правомочність (або неправомочність) вербальної оповіді про невербальні явища, а також дефініційна неясність предмету досліджень чи то «мистецтва». Обидві ці проблеми можна окреслити як специфічні для цієї дисципліни і такі, що залишаються поза сферою зацікавлень загальної історії. Тому маємо справу з дисциплінами цілком суверенними, що тим сильніше ставлять питання про перспективи інтердисциплінарних досліджень.

Питання про матеріальність предмету досліджень схиляє поглянути і на іншу «родичку» історії – на археологію. І в наступному тексті збірки – «*Чи історик може співпрацювати із археологом?*» – археолог Пшемислав Урбанчик джерело конфліктів між історією і археологією бачить у поступовій спеціалізації методики операцій, здійснюваних на вербальних свіченнях і на матеріальних джерелах, що призводить до щораз більшого нерозуміння один одного серед дослідників обох дисциплін. Для археологів підставове значення має інтерпретація стратиграфічних секвенцій-последовностей, що дозволяє точне усталення черговості подій в обмеженому засобі інформації, у той час як історична нарація концентрується на зіставленні причинно-наслідкових ланцюжків з елементів, вилонених із різних джерел непевної хронології і вірогідності. Тому стратиграфічна нарація оповідає про минуле, але у спосіб принципово інший, аніж історія. Компліментарність цих нарацій є очевидна для обох сторін, однак міждисциплінарне розуміння нерідко хибує на наївність, що може виникати – на думку Урбанчика – із нехоті до теоретичної рефлексії щодо власної дослідницької позиції як з боку істориків, так і археологів.

Пов'язання між історією і антропологією стали предметом рефлексій історика антропології і релігієзнавця Йоанни Токарської-Бакір у статті під назвою «*Історія і антропологія: важке сусідство*». Авторка відзначає процес поступового зближення цих двох дисциплін, однак свої висновки ґрунтує на порівнянні архаїчної візії історіографії із новочасним розумінням антропології. За такого розуміння слухними і вартісними визнаються лише ті діяння істориків, які наближують їх до антропології. Історичний метод, у розумінні Токарської-Бакір, веде до *suppresio veri* (придушення істини) або «такої організації сприйняття, щоб зневільювати представлення, які ставлять під питання узгоджений образ минулого». Робиться це тому, що історики підпорядковуються «панівними суспільним лояльностям», від яких – як маємо розуміти – антропологи вільні за визначенням. Закидаючи історії зраду ідеалу історичної правди, авторка покладає надію на усталення «як то було

насправді» не на дослідження фактів, але того, що люди мовлять про факти. Аналіз таких оповідок має відбуватись завдяки знайомості із правилами суспільного сприйняття, а також жанрових правил на рації, а його метою є наближення до правди, схованої за фасадом офіційного історичного дискурсу. Функціонування цього методу демонструється на прикладі реляції Річарда Мая (підчас II-ї світової війни вояка відділу «Барабаша») про вбивства, здійснені жовнірами Армії Крайової з антисемітських мотивів. Утім, по суті цей аналіз служить не пізнанню минулого, а лише публіцистичній (за методом і формою) атаці на історію, яка, за міркуваннями авторки, представляється як пустий ідеологічний дискурс. В Україні антропологи як окремих цех ще надто слабкі, аби кидати серйозний виклик історикам, але, якщо рухатимуться вони таким польським шляхом, то буде ще у нас «весело».

Пшемислав Чаплинський, історик літератури XX і XXI ст., у статті «Історія, нарація, ефективність» обговорюючи зв'язки історії з художньою літературою, систематизував їх у вигляді кількох моделей представлення історії у польській прозі останньої чверті століття. Ці моделі він влучно окреслив як: 1) антиісторіософічний гротеск; 2) антимодерну кримінальну повість; 3) сенсаційну повість антипостмодерну, а також 4) самостворення. Усі ці моделі ставилися по-своєму до ролі національної історії у житті індивіда і суспільства в умовах постмодерну. Перша з тих моделей відкидала минуле в ім'я віднайдення себе в новому, наднаціональному порядку, друга – відстежувала загрози для індивіда елементи спадщини з метою дерегуляції суспільних норм, третя навпаки – освячувала суспільні історичні зв'язки, що знаходяться під загрозою постмодерну, насамкінець четверта – постулювала історичну жертву для встановлення відновленої, автономної національної спільноти. Утім, усі такі літературні моделі єднає відношення до насилля: історичний акт – на думку сучасних польських письменників – може статися лише через легітимізоване застосування сили, і ця констатація стосується не тільки умов існування літератури, але також і сприйняття історичного процесу через художню літературу та її читачів.

Наприкінці цілого тому вміщено й стенограму дискусії за темами: 1) умови існування сучасних історичних досліджень; 2) проблеми гуманістичної рефлексії, 3) практична історія; 4) минуле в музеях; 5) історія серед інших гуманітарних дисциплін. У ній взяли участь і дослідники не представлені окремими текстами у цій збірці.

